УДК 94 : 141.7 (477) "18" : 37.014
DOI: https://doi.org/10.33782/2708-4116.2026.5.477

Mykhailo Havryliuk*

THE CONCEPT OF POLITICAL EDUCATION IN THE INTELLECTUAL HERITAGE OF M. DRAHOMANOV AND O. KONYSKYI

Abstract: The article examines political education as one of the dimensions of Ukrainian intellectual work in the second half of the 19 century through the interpretations of M. Drahomanov and O. Konyskyi. Such a comparison makes it possible to trace more precisely how educational activity, self-education, publishing, and participation in public life became ways of forming political consciousness under the stateless condition of Ukrainians and within the framework of governmental restrictions.

The purpose of the study is to clarify the content of the educational concepts advanced by both figures, identify their common principles of political upbringing, and outline the differences in their views of preparing society for self-organisation.

The source base includes correspondence, journalistic and pedagogical works, as well as studies devoted to the civic, educational, and scholarly activity of M. Drahomanov and O. Konyskyi.

The research uses historical-genetic, comparative-historical, and contextual approaches, which allow their views to be considered in relation to the concrete circumstances of the Ukrainian movement.

The article highlights the practical dimension of O. Konyskyi's position, for whom school, Sunday classes, books, work in the pedagogical environment, and support for educational initiatives were interrelated factors of civic upbringing. It is shown that M. Drahomanov interpreted education more broadly, linking the language of instruction, the content of schooling, self-education, access to European intellectual experience, and a critical attitude towards imperial educational policy. The comparison demonstrates that the difference between Konyskyi's gradual educational tactics and Drahomanov's more openly political approach did not remove their shared conviction: a person prepared for independent judgement was a prerequisite for sustained public work.

It is concluded that political education in their understanding was not reduced to transmitting ready-made slogans; rather, it involved developing the habit of reading, comparing experience, discussing public affairs, and acting responsibly within the community. Clarifying the concept of political education through the heritage of these figures is also important because it separates the educational process itself from the later attribution of complete political programmes to it. In letters, pedagogical essays, and public speeches, school appears as a place where the skills of linguistic self-expression, reading, discussion, and interaction with other members of the community were formed. Through these everyday practices, educational work entered a broader circle of questions concerning public responsibility, the right to one's own cultural tradition. This perspective makes it possible to see the connection between personal educational initiatives, intellectual circles, and a language for discussing Ukrainian society's political needs.

Keywords: political education, M. Drahomanov, O. Konyskyi, Ukrainian national movement, school, self-education, civic activity, Ukrainian intellectuals, social thought

* *Mykhailo Havryliuk* – Postgraduate Student, I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv, Ukraine); ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4533-2407;
e-mail: pamamisha@gmail.com

CC BY 4.0

Михайло Гаврилюк*

КОНЦЕПТ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ СПАДЩИНІ М. ДРАГОМАНОВА ТА О. КОНИСЬКОГО

Анотація: У статті розглянуто політичну освіту як один із вимірів української інтелектуальної праці другої половини 19 ст. крізь рецепції М. Драгоманова та О. Кониського. Актуальність такого зіставлення пов'язана з потребою точніше простежити, як освітня діяльність, самоосвіта, видавнича праця й участь у громадському житті ставали способами формування політичної свідомості в умовах бездержавного становища українців та урядових обмежень.

Метою дослідження є з'ясувати зміст освітніх концептів обох діячів, визначити спільні для них засади політичного виховання й окреслити відмінності у баченні шляхів підготовки суспільства до самоорганізації.

Джерельну основу становлять листування, публіцистичні та педагогічні праці, а також дослідження, присвячені громадській, освітній і науковій діяльності М. Драгоманова та О. Кониського.

У роботі застосовано історико-генетичний, порівняльно-історичний і контекстуальний підходи, що дають змогу розглядати висловлені ними погляди у зв'язку з конкретними обставинами українського руху.

Висвітлено практичний вимір позиції О. Кониського, для якого школа, недільні заняття, книжка, праця у педагогічному середовищі та підтримка освітніх ініціатив були взаємопов'язаними чинниками громадського виховання. Простежено, що М. Драгоманов осмислював освіту ширше, поєднуючи питання мови навчання, змісту школи, самоосвіти, доступу до європейського інтелектуального досвіду та критичного ставлення до імперської освітньої політики. Порівняння показує, що відмінність між поступовою просвітницькою тактикою Кониського та більш відкритим до політичної дискусії підходом Драгоманова не усуває спільного для них переконання: підготовлена до самостійного судження людина була передумовою тривалої суспільної роботи.

Зроблено висновок, що політична освіта в їхньому розумінні не зводилася до передавання готових гасел, а поставала як вироблення звички читати, зіставляти досвід, обговорювати суспільні справи та відповідально діяти у громаді. Уточнення поняття політичної освіти через спадщину цих діячів важливе ще й тому, що воно дозволяє відділити сам освітній процес від пізнішого приписування йому завершених політичних програм. У листах, педагогічних нарисах і публічних виступах школа постає місцем, де формувалися навички мовного самовираження, читання, обговорення та взаємодії з іншими членами громади. Саме через ці щоденні практики освітня праця входила до ширшого кола питань про суспільну відповідальність, право на власну культурну традицію та можливість брати участь у справах громади. Такий ракурс дає змогу побачити зв'язок між персональними освітніми ініціативами, роботою інтелектуальних гуртків і поступовим виробленням мови для обговорення політичних потреб українського суспільства.

Ключові слова: політична освіта, М. Драгоманов, О. Кониський, український національний рух, школа, самоосвіта, громадська діяльність, українська інтелігенція, суспільна думка

* *Гаврилюк Михайло Олексійович* – аспірант, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна); ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4533-2407; e-mail: pamamisha@gmail.com

CC BY 4.0

Вступ. Освітні обрії та політизація українського модерного руху нерозривно пов'язані. В умовах бездержавного статусу титульної нації, легальним засобом реалізації візій українських мислителів лишався саме навчальний процес та самоосвіта. Історична традиція державотворення закарбувала у генетичній пам'яті народу численні персоналії. Проте, на особливу увагу заслуговують О. Кониський і М. Драгоманов. Передусім, О. Кониський вирізнявся не тільки власною жагою до знань, енциклопедичним рівнем освіченості, але і вкладав власні сили та заощадження для розбудови українського майбутнього. Прикладом цього слугують офіційні звернення до Міністерства народної освіти спільно з класиками української педагогіки – Д. Пильчиковим, О. Пчілкою й іншими. Завершальним акордом відданості національній ідеї та прагненню реалізувати український проєкт став заповіт О. Кониського, зміст якого викликав особисті суперечки в родині, адже значну кількість коштів заповідач лишив на розвиток Наукового товариства імені Т. Шевченка.

М. Драгоманов вважав, що всі щаблі освіти здатні прискорити формування політичного духу на глибинному рівні[1]. Науковець на початку свого інтелектуального шляху встиг попрацювати в народних школах. Також, освітянин займав посаду вчителя географії в одній з київських гімназій. Безперечно, як учасник освітнього процесу, М. Драгоманов, виокремив ряд недоліків в царській системі освіти. Пропозиції видатного представника національної еліти оформлено в таких працях: «Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії» (1877) у стилі науково-публіцистичного нарису, епістолярні діалоги з О. Кониським і М. Павликом, які нині є едукаційними джерелами. Непохитне федералістичне мислення громадівця підштовхувало діяча до самореалізаційних і громадських проєкцій, публікацій, які мотивували до аналізу та компаративних суджень[2].

Назагал, обидва представники другого етапу національного відродження особистісно докладалися до укріплення проукраїнської політизаційної канви крізь призму освітнього процесу.

Метою статті є дослідження основних освітніх концептів О. Кониського та М. Драгоманова, які сприяли формуванню політично свідомої нації. Автор прагне запропонувати та розглянути індивідуальні освітні траєкторії для української етноспільноти крізь аналіз світоглядних позицій О. Кониського та М. Драгоманова, систематизувати парадигми освітніх спроможностей другої половини 19 ст.

Огляд літератури. Історіографія питання вирізняє кілька періодів щодо даної проблематики: дореволюційний, радянський і сучасний історичний процес. Зокрема, опубліковані спогади сучасників О. Кониського та М. Драгоманова. О. Кониський залишив по собі численну кількість відгуків в епістолярній минувшині. Серед них, ми фіксуємо про листування зі І. Шрагом[3], С. Носом і Л. Глібовим та іншими знаковими історичними персоналіями[4]. Поданий історіографічний комплекс складений у дореволюційну добу. В

[1] *Драгоманов М.П.* Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. Женева; Львів, 1877. С. 22–23.
[2] *Возняк М.* З життя чернігівської громади в 1861-1863 рр. (Листи Леоніда Глібова й Степана Носа до Ол. Кониського). *Літературно-науковий вісник*. 1927. Кн. 6. С. 117.
[3] Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага. Упоряд. *Т.П. Демченко, О.О. Мисюра*. Чернігів: Просвіта, 2011. 210 с.
[4] *Возняк М.* З життя чернігівської громади в 1861-1863 рр. (Листи Леоніда Глібова й Степана Носа до Ол. Кониського). *Літературно-науковий вісник*. 1927. Кн. 6. С. 119.

CC BY 4.0

цей же період увійшли і джерела, які стосуються життя та наукової спадщини М. Драгоманова. До прикладу, ми акцентуємо увагу на діалогах мислителя зі М. Стасюлевичем[5], Л. Українкою, Т. Окуневським та іншими[6].

У радянський період постать О. Кониського перебувала у «червоній опалі», адже діяч українського модерного руху в основі свого мислення заклав україноцентричний сценарій державної політики. Окрім цього факту, відомий українофіл прагнув правозастосовчим шляхом реалізувати самостійницьку модель. Вказані вище ідеологічні напрямки суперечили догматиці «російського світу». Схожою в історіографічній традиції «червоної доби» стала доля М. Драгоманова та його федералістичної концепції утвердження політичної осібності. Лише, у другій половині 20 ст. в контексті зазначених обставин (до 1991 р.), зарубіжне наукове товариство поодиноко публікувало наукові розвідки, як наприклад Р. Сольчаник[7]. Спробу відродити історичну пам'ять і справедливо окреслити погляди М. Драгоманова у складних умовах ідеологічного радянського тиску здійснила Р. Іванова (Іванченко)[8].

Доба незалежності надала змогу повноцінно працювати над інтелектуальною спадщиною М. Драгоманова та О. Кониського. Сучасний історичний процес презентує імена відомих драгоманознавців: Б. Андрусишина[9], В. Андрущенка та М. Журби[10], О. Яся[11], Л. Іванової[12], які піднесли роль наукової спадщини освітянина та його політичних ідеалів. Кониськознавство у неомодерній історичній наукометрії представлено такими дослідниками як: І. Гирич[13], О. Мисюра[14], О. Дяченко[15], О. Ковалець[16]. Зокрема, відомий археограф І. Гирич визначає роль О. Кониського в інтелектуальних колах другої половини

[5] Листи М.П. Драгоманова до М.М. Стасюлевича (1868; 1871-1877; 1893). М.М. Стасюлевич и его современники в их переписке. под ред. *М.К. Лемке*. Санкт-Петербург, 1913. Т. 5. С. 187-219.

[6] Переписка М. Драгоманова з д-ром Т. Окуневським (1883; 1885-1891; 1893-1895). *Діло*. 1905. № 12-15, 20-21, 23-24, 28-29, 34, 37, 42.

[7] *Solchanyk R.* Mykhailo Drahomanov and the Ems Ukase: A Note on the Ukrainian Question at the 1878 International Literary Congress in Paris. *Harvard Ukrainian Studies*. 1977. Vol. 1, No. 2. P. 225-229.

[8] *Іванова Р.П.* Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II пол. XIX ст.). Київ: Вид-во Київського університету, 1971. 235 с.

[9] *Андрусишин Б.І.* Еволюція ідей самостійництва в теоретичній спадщині М. Драгоманова та О. Кониського. *Вісник гуманітарних наук.* 2025. Вип. 9. С. 1-21. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.16594830

[10] *Андрущенко В.П., Журба М.А.* Історичні обрії Михайла Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. 447 с.

[11] *Ясь О.* Історія України на виднокрузі європейської цивілізації: концептуальні пропозиції Михайла Драгоманова. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2025. 52 с.

[12] Національна ідентичність як важливий чинник формування громадянського суспільства: монографія / *Л.Г. Іванова* й ін.; за наук. ред. *М.Г. Жулинського*; Ін-т літ. ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Тернопіль: Джура, 2019. 239 с.

[13] *Гирич І.* Олександр Кониський – батько української культурно-політичної окремішності. *Historians.* 2012. URL: https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/413-ihor-hyrych-oleksandr-konyskyi-batko-ukrainskoi-kulturno-politychnoi-okremishnosti

[14] *Мисюра О.О.* Кониський – засновник шевченкознавства. *Сіверянський літопис.* 2010. № 6. С. 112-121.

[15] *Дяченко О.В.* Громадська діяльність О.Я. Кониського у справі втілення соборницьких прагнень українців на початку 1890-х рр.: політика «нової ери». *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія.* 2010. Т. 18, вип. 18. С. 57-61.

[16] *Ковалець О.* Олександр Кониський – життя, присвячене Україні. *Грінченко – Сетон*: міжнародний журнал молодих науковців. 2021. № 1 (1). С. 74-86.

CC BY 4.0

19 ст., як особи впливової та знакової. Адже, україноцентричний мислитель гуртував молодь, шляхом ініціації просвітницьких проєктів. О. Мисюра та О. Дяченко зосереджуються на дослідженні громадського простору, в якому працював мислитель. Характерною рисою праць поданих науковців є визначення окремих світоглядних позицій О. Кониського. До прикладу, О. Дяченко закликає до аналізу соборницьких пропозицій вченого. У наявних працях освітні погляди обох діячів переважно аналізують нарізно; менш виразним лишається їх зіставлення через конкретні форми освітньої та громадської практики, саме цю прогалину покликане заповнити пропоноване дослідження.

Методологія та джерельна база. Дослідження побудовано на зіставленні освітніх поглядів М. Драгоманова й О. Кониського з урахуванням того, в яких обставинах, для якої аудиторії та в яких жанрах ці погляди були висловлені. Історико-генетичний підхід дає змогу пов'язати їхню педагогічну та громадську працю з розвитком українських громад, діяльністю недільних шкіл, цензурними заборонами та потребою виробити доступні способи поширення знань. Порівняльно-історичний підхід використано для виявлення спільних передумов їхньої освітньої програми та розбіжностей у визначенні її практичних засобів. Важливими для такого прочитання є листування, публіцистика, педагогічні тексти та матеріали про роботу громадівського середовища, адже вони фіксують не лише сформульовані ідеї, а й ті ситуації, в яких питання школи, мови, книжки та самоосвіти набували політичного змісту.

Для такого аналізу істотним є розмежування між безпосередньою освітньою практикою та її політичними наслідками. У діяльності обох діячів школа, читання, видання книжок і листування не були відокремленими сферами: вони підтримували коло людей, здатних обговорювати спільні проблеми, перевіряти поширювані відомості та передавати досвід далі. Саме тому увага до педагогічної праці у цьому випадку не означає звуження теми до історії навчальних закладів. Вона дає можливість простежити, яким чином у середовищі української інтелігенції поєднувалися особисте навчання, відповідальність учителя, зацікавлення історією та мовою, а також поступове набуття навичок громадської участі. У Кониського цей зв'язок виявлявся через конкретну організаційну працю та підтримку освітніх осередків; у Драгоманова – через прагнення співвідносити місцевий досвід із ширшим європейським інтелектуальним контекстом. В обох випадках політична освіта поставала тривалим процесом, залежним від доступу до знань, можливості їх обговорювати та здатності діяти у співпраці, а не наслідком одноразової агітації чи засвоєння готових формул.

У цьому сенсі освітні ініціативи діячів варто читати також як досвід створення середовища довіри, в якому знання не накопичувалося відокремлено від практики, а ставало підставою для спільного рішення. Такий вимір пояснює, чому питання про школу, мову навчання або доступність книжки у їхніх міркуваннях постійно виходило за межі суто педагогічної справи.

Виклад основного матеріалу. Сповідування просвітницьких мотивів було спільною рисою як для М. Драгоманова, так і О. Кониського. Кожен з козацько-старшинських родів нерозривно пов'язаний із інтелектуальною місією. «Драгомани» – перекладачі та Кониські – священнослужителі.

Зіставлення цих позицій дає підстави говорити про політичну освіту не як про

CC BY 4.0

окрему навчальну дисципліну, а як про спосіб залучення людини до спільної справи через доступне знання. Для Кониського практична робота в освітньому середовищі, підтримка недільних шкіл і увага до книжки були пов'язані з потребою зміцнити середовище, здатне діяти послідовно навіть за умов адміністративного нагляду. У текстах Драгоманова це питання розгортається через критику змісту імперської школи, захист права на навчання рідною мовою та зацікавлення європейським суспільним досвідом. Такі акценти не варто зводити до протиставлення двох готових програм: обидва мислителі виходили з того, що освіта має навчати самостійному судженню, а громадська праця потребує читача, учня й учителя, які вміють співвідносити щоденну практику з ширшими суспільними потребами.

О. Кониський був небайдужим до української освіти та проблеми національного самовизначення. Через проблеми зі здоров'ям (зокрема, із зором)[17], мислитель повноцінно не міг опанувати навчальні програми. Відповідно, був змушений самостійно студіювати правові дисципліни та методику викладання. Склавши іспит з правових наук, потужний інтелектуал другої половини 19 ст. проаналізував реальний стан освіти у Російській імперії. Фокус уваги у своїй громадській діяльності, О. Кониський зробив на Полтаві. Саме ця географічна точка надихнула вченого на трансформацію освіти[18].

Спілкування з Д. Пильчиковим, С. Носом і Л. Глібовим поступово вплинуло на формування власних принципів. До прикладу, кониськознавиця О. Дяченко зафіксувала важливий факт. Інтелектуал поєднував обов'язки вчителя історії, бібліотекаря та методиста, а також секретаря педагогічної ради[19]. Беззаперечно, такі можливості відкрили для діяча зміст репресивних статутів у закладах народної освіти. Зокрема, знайомство з Л. Глібовим, який за своїм фаховим спрямуванням був вчителем географії у Чернігівській гімназії, відкрило широкий спектр для просвітницько-волонтерських ініціатив О. Кониського.

Царські урядники пильно стежили за унеможливленням демократизації статутних правил. Жорсткі обмеження, зокрема у мовному питанні, активізували українську інтелігенцію. Ідеали педагога, як першої ланки на шляху становлення політичної етносвідомості наводить у дисертаційному дослідженні Г. Бєлан (на основі аналізу праць О. Кониського)[20]. Вчитель мав стати флагманом творчості та гнучкості, враховуючи виклики сучасності, не мав би боятися працювати з різними верствами суспільства. Особливо важливими ці принципи стали для колег-істориків, які крізь призму античної спадщини демонстрували систему політичних самоорганізацій. Конструювання політичної освіти при відсутності будь-яких ознак самостійності стало непростим завданням для національно свідомої інтелігенції. Спроби боротися з агресивними жандармами Третього відділення були успішними.

Команда педагогів і громадських діячів, як-от: В. Гнилосиров, Є. Милорадович, Д. Пильчиков, О. Стронін опікувалися не тільки бібліотечними фондами, але і фінансовим

[17] *Грушевський М.* Олександр Кониський. *Твори*: у 50 т. Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». Львів: Світ, 2002. С. 227-228.

[18] *Гаврилюк М., Іванова Л.* Компаративний аналіз мовного питання у світоглядних наративах українських вчених М. Драгоманова та О. Кониського. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького педагогічного університету імені Івана Франка*. 2024. Вип. 77. С. 29-31.

[19] *Дяченко О.В.* Громадська діяльність О.Я. Кониського... С. 59.

[20] *Бєлан Г.В.* Педагогічні погляди і просвітницька діяльність Олександра Кониського: дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. Київ, 2003. С. 18.

CC BY 4.0

станом недільних шкіл. Про матеріальний аспект свідчать відомості, які були віднайдені у сховищах Центрального державного історичного архіву м. Києва (датуються 1860 р.)[21]. На переконання учених, політика формується не тимчасовими гаслами, або гучними виступами, а, власне, конкретними діями. Навчання українською мовою допомогло збільшити кількість усвідомлених учнів, які склали в майбутньому основу для незалежницької генерації.

Становлення та початок формування «інакомислячого» соціального пласту спричинило появу негативної реакції урядників[22]. Вже у 1862 р. недільні школи почали масово закривати. Проти О. Кониського сформувалася владна опозиція, про яку він згадує у листі до В. Лободи – представника козацько-шляхетського роду, капітана інженерського корпусу, громадського діяча. Зокрема, «Перебендя»[23] пише про посилений інтерес поліції до інтелектуальної діяльності. Про наміри вибудувати з освіти націо-політичний механізм у майбутньому свідчать такі його рядки:

Не згубила вража сила
На віки Вкраїну.
Не розриті ще високі
Дідівські могили
Вони скажуть правду нам,
Про давнюю волю
Вони скажуть всьому світу
Про Вкраїну волю[24].

«...Москалі виривають у нас кращих людей, а насилають нам сміття»[25]. Політична боротьба тривала у надскладних умовах, враховуючи вище наведену епістолярну спадщину. Проблема полягала не тільки у нагляді, чи переслідуваннях. Дилемою залишалася ненадійність співгромадян в едукаційних справах. У тому ж документі від 22 квітня 1862 р. О. Кониський переконав В. Лободу бути обережним при організації нетипового навчального закладу. Адже, саме з ним він був «щирий серцем». Відмова в освітній допомозі «Щелкана» (претендент на посаду директора народних училищ) і призначення іншої підозрілої особи «Кульжинського», на думку О. Кониського, могло призвести до занепаду недільної школи не тільки на Полтавщині. Вочевидь, мислитель переживав за ймовірну «вірність системі», характерну І. Кульжинському[26].

Атмосфера невідомості та глибокі емоційні переживання змушували гуртуватися й інших видатних сучасників. Окремо згадано у попередньо наведеному історичному документі В. Білозерського та журнал «Основа», який був друкованим органом Громади. Услід за ним, послідовник українського самостійництва зазначав, що неможливо допустити неуважність до друкованих видань, які були мотиваційною складовою українського модерного руху. Оскільки завдяки постійному накопиченню досвіду мала б постати нова політично підготовлена генерація.

[21] Ibid. С. 21.
[22] *Дяченко О.В.* Педагогічна діяльність Олександра Кониського. *Проблеми політичної історії України.* 2018. Вип. 13. С. 8.
[23] «Перебендя» – літературний псевдонім О. Кониського.
[24] *Гніп М.* Громадівський рух 1860-х рр. на Україні. Кн. 1: Полтавська громада. [Полтава]: Державидавництво Україна, 1930. С. 210.
[25] Ibid. С. 211.
[26] Ibid. С. 210-211.

CC BY 4.0

Епістолярний опонент О. Конисського – М. Драгоманов опікувався долею національної школи. Фактом цього слугують так звані педагогічні нариси та публіцистичні праці дослідника. Фундаментальною є праця «Народні школи», де шляхом проведення моніторингу, аналізу стану середньої освіти, педагог звертається до українського населення.

Не менш важливими є напрацювання: «Педагогічне значення малоросійської мови», «Земство і місцевий елемент в народній освіті»[27]. У наведених статтях ученого розкрито змістові лінії, які стосуються організаційно-інструктивних вказівок, які на переконання педагога, мали б покращити якість базової середньої освіти. Беззаперечно, як викладач історії та науковець високого інтелектуального рівня, М. Драгоманов прагнув поступово вмонтувати фольклор і духовну скарбницю ідей українського народу в систему освіти. Вже у часи навчання в Гадяцькому повітовому училищі та Полтавській гімназії відчув необхідність розвитку українознавчих дисциплін. М. Драгоманов планував модернізувати освіту не тільки «національним духом», як слушно резюмує фахівець архівної справи А. Катренко, але й конкретними об'єднавчими кроками. Дослідник підкреслює важливість єднання національних сил у світогляді видатного українця. Лише патріотичні наміри, зашкарублість політичного світогляду, ворогування українолюбів і радикального крила національно-визвольного руху призводило до нівелювання політичного просвітництва[28].

Окрім громадсько-просвітницької роботи з титульною нацією, М. Драгоманов разом з громадівцями практикували поширення літератури та публічні виступи закордоном. Новим методом взаємодії з прогресивними суспільними масами стало активне агітування у країнах Західної Європи. Оскільки у поневоленій Наддніпрянській Україні самодержавство створювало штучні перепони для будь-яких громадських проєктів, то координаційна система Громади постійно еволюціонувала. На окрему увагу заслуговує поглиблена робота з публічною свідомістю європейців і співвітчизників, які проживали закордоном.

М. Драгоманов ще студентських часів захоплювався соціалістичними ідеями. Саме тому він був переконаний, що «на цих українолюбців і соціалістів лягла вся культурна праця, без якої не може встояти народна нація»[29]. На плечах громадівців і представників інтелектуальної еліти була покладена місія розмежувати нові політичні віяння для суспільних груп, проводити роз'яснювальну роботу. В умовах «віри в доброго царя» та відсутності політичної освіти здійснювати перераховані заходи були надзвичайно складно. Відповідно до вказаних обставин, учений пропонує поєднати український політичний досвід і нові світові ідеологічні обрії. Для вдалого ідеологічного поєднання варто було працювати над адаптацією українських реалій та європейського світу. Європеїзація та український проєкт усе ж перетнулися. Адже, політична свідомість і хронометраж західноєвропейського виміру надихнув низку непересічних українців на реалізацію власних траєкторій виходу з бездержавності.

У спогадах ученого фіксується ще один засіб набути навичок політичної діяльності – самоосвіта. Низький або недостатній рівень загальної обізнаності, зокрема з вітчизняної

[27] *Романюк М.Є.* Педагогічні погляди Михайла Драгоманова. *Педагогічний пошук*. 2019. № 3. С. 77-80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedp_2019_3_27
[28] *Катренко А.М., Беззуб Ю.В.* Український національний рух XIX століття (по сторінках праць Михайла Драгоманова): навч. посіб. Київ: КВГІ, 1997. С. 1-30.
[29] Ibid. С. 24.

CC BY 4.0

історії, на думку мислителя, гальмував політизацію української молоді. У 1873 р. історик повернувся з-за кордону, де сформував політико-правові та громадсько-освітні спектри для українського життя. Ідеологічну ставку вчений пропонував здійснити через підсилення молодої генерації. Передусім потрібно подолати непримиренний максималізм, який панував тоді у студентських гуртках і науково-проблемних групах. «Словарники» та «общинники» – дві молодіжні ідеологічні групи, які прагнули отримати право називатися молодою Громадою. Звісно ж, тут М. Драгоманов побачив й ознаки радикалістичних тенденцій. Основним зауваженням діяча до молоді стало нерозуміння поняття «українство», адже вона не спромоглася осягнути глибину цього слова[30].

Отже, освітні обрії, які окреслив видатний представник національного відродження, потребували колосальних сил і наставницької позиції щодо молодої зміни. В умовах постійного жандармського стеження робота ускладнювалася та переходила на підпільні квартирники – інструмент політичної підготовки етносу до самовизволення.

Висновки. Особисті зусилля, зустрічі, друковані праці та листування О. Кониського та М. Драгоманова підвели молоду українську генерацію до активної політизації. О. Кониський, зазнавши заслання у Вологду та втративши здоров'я, обрав ненасильницький спосіб легітимізації української ідеї. Перспектива самостійної України не була швидкою справою, враховуючи його поступову та лінійну освітню тактику.

Натомість, М. Драгоманов пропонував більш радикальніше підходити до політично-освітньої парадигми українства, бо дивом уникнув жорстких петербурзьких санкцій, виїхавши закордон у 1876 р. та переставши відчувати царсько-освітній вакуум.

Незважаючи на диференційовані підходи до української самоорганізації, обидва мислителі висловлювали свої щирі сподівання на реорганізацію консервативних конструктів царського режиму.

Заява про відсутність конфлікту інтересів. Автор підтверджує відсутність будь-якого реального чи потенційного конфлікту інтересів, зокрема фінансового, інституційного або особистого характеру, що міг би вплинути на підготовку, рецензування та публікацію цієї статті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

Возняк М. З життя чернігівської громади в 1861-1863 рр. (Листи Леоніда Глібова й Степана Носа до Ол. Кониського). *Літературно-науковий вісник*. 1927. Кн. 6. С. 114-124.

Листи М.П. Драгоманова до М.М. Стасюлевича (1868; 1871-1877; 1893). *М.М. Стасюлевич и его современники в их переписке* / под ред. **М.К. Лемке**. Санкт-Петербург, 1913. Т. 5. С. 187-219.

Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага: наукове видання / упоряд., передм., прим. **Т.П. Демченко**, **О.О. Мисюри**. Чернігів: Просвіта, 2011. 210 с.

Переписка М. Драгоманова з д-ром Т. Окуневським (1883; 1885-1891; 1893-1895). *Діло*. 1905. № 12-15, 20-21, 23-24, 28-29, 34, 37, 42.

Драгоманов М.П. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. Женева; Львів, 1877. 152 с.

Грушевський М. Олександр Кониський. *Твори*: у 50 т. Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». Львів: Світ, 2002. С. 227-233.

Література

[30] Ibid. С. 27.

CC BY 4.0

Андрусишин Б.І. Еволюція ідей самостійництва України в теоретичній спадщині О. Кониського. *Вісник гуманітарних наук.* 2025. № 9. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.16594830

Андрущенко В.П., Журба М.А. Історичні обрії Михайла Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. 447 с.

Бєлан Г.В. Педагогічні погляди і просвітницька діяльність Олександра Кониського: дис.... канд. пед. наук: 13.00.01. Херсон, 2004. 212 арк.

Гаврилюк М., Іванова Л. Компаративний аналіз мовного питання у світоглядних наративах українських вчених М. Драгоманова та О. Кониського. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2024. Вип. 77. С. 29-41.

Гирич І. Олександр Кониський – батько української культурно-політичної окремішності. *Historians.* 2012. URL: https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/413-ihor-hyrych-oleksandr-konyskyi-batko-ukrainskoi-kulturno-politychnoi-okremishnosti

Гніп М. Громадський рух 1860-х рр. на Україні. Кн. 1: Полтавська громада. Полтава: Державне видавництво України, 1930. 236 с.

Дяченко О.В. Громадська діяльність О.Я. Кониського у справі втілення соборницьких прагнень українців на початку 1890-х рр.: політика «нової ери». *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія.* 2010. Т. 18, вип. 18. С. 57-61.

Дяченко О.В. Педагогічна діяльність Олександра Кониського. *Проблеми політичної історії України*. 2018. Вип. 13. С. 6-16.

Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (друга половина XIX ст.). Київ: Вид-во Київського університету, 1971. 235 с.

Катренко А.М., Беззуб Ю.В. Український національний рух XIX ст. (по сторінках праць Михайла Драгоманова): навч. посіб. Київ: КВГІ, 1997. 52 с.

Ковалець О. Олександр Кониський – життя, присвячене Україні. *Грінченко – Сетон: міжнародний журнал молодих науковців.* 2021. № 1 (1). С. 74-86.

Мисюра О.О. Кониський – засновник шевченкознавства. *Сіверянський літопис*. 2010. № 6. С. 112-121.

Національна ідентичність як важливий чинник формування громадянського суспільства: монографія / **Л.Г. Іванова** та ін.; за наук. ред. **М. Г. Жулинського**. Тернопіль: Джура, 2019. 239 с.

Романюк М.Є. Педагогічні погляди Михайла Драгоманова. Педагогічний пошук. 2019. № 3. С. 77-80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedp_2019_3_27

Ясь О. Історія України на виднокрузі європейської цивілізації: концептуальні пропозиції Михайла Драгоманова. Київ: НАН України, Інститут історії України, 2025. 52 с.

Solchanyk R. Mykhailo Drahomanov and the Ems Ukase: A Note on the Ukrainian Question at the 1878 International Literary Congress in Paris. *Harvard Ukrainian Studies.* 1977. Vol. 1, No. 2. P. 225-229.

Перше надходження – 11.10.2026
Прийнято до друку – 29.10.2026
Оприлюднено на сайті – 07.11.2026

CC BY 4.0